

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ У 1914 – 1939 РР.: АНАЛІЗ ПРОВІДНИХ КОНЦЕПЦІЙ

А.О. Корочанська

АНОТАЦІЯ

В рамках статті робиться спроба розкрити різноманітність підходів та концепцій об'єднання Європи у роки Першої світової війни та міжвоєнний період, а також визначити їх зв'язок із реаліями того часу. Автор робить висновок про те, що ідеї та концепції європейського об'єднання у досліджуваній період поділяються на три категорії: політичні, економічні та культурологічні. Кожна концепція була спрямована на вирішення основних європейських проблем: протистояння війні, подолання економічної кризи, повернення Європі позицій світового лідера тощо.

Ключові слова: ідея Європи, європейська федерація, митний союз, Перша світова війна, міжвоєнний період.

Помилковим буде вважати, що ідея європейського об'єднання є феноменом, який виник у Європі після Другої світової війни. Беручи початок в працях античних авторів, ця ідея проходить складний шлях трансформацій протягом епохи середньовіччя та нового часу. В період 1914 – 1939 рр. вона набуває широкої популярності в середовищі інтелектуальних та культурних кіл країн континенту.

В останні роки у зв'язку із поглибленням та розширенням процесів європейської інтеграції інтерес до історії європейської ідеї підвищується як серед західних вчених, так і серед українських та російських дослідників. Метаморфози європейської ідеї від часів античності до сьогодення в своїх роботах розглядають російські дослідники Ю.А. Борко, В.Г. Шемятенков, А.О. Чубар'ян [1]. До аналізу концепцій європейського об'єднання у міжвоєнний період звертаються А.В. Громова, А.Є. Корабльова, О.О. Панаріна [2]. Особливою багатоманітністю відрізняється європейська та американська історіографія. Серед праць, присвячених ідеї європейської єдності у міжвоєнний період слід виділити збірку «Європа в кризі: Інтелектуали та європейська ідея, 1917-1957» [3]. В статтях зазначеної збірки, з одного боку, дається загальна характеристика умов, в яких розвивалась ідея єдиної Європи у міжвоєнний період, з іншого, розкриваються погляди інтелектуалів Австрії, Німеччини, Франції, Польщі на ідею єдиної Європи. Також до аналізу окремих концепцій європейського об'єднання

звертаються О. Бургард, П. Лоссовські, К. Пегг, К.-П. Сік, В. Страт, М. Шульц [4]. В сучасній українській історіографії проблеми, пов'язані із історією виникнення та трансформації європейської ідеї, не є дослідженими в достатній мірі. Звернення до аналізу окремих концепцій міжвоєнного періоду роблять Д.В. Ченчик, А.Ю. Мартинов та С.В. Віднянський [5]. В умовах дефіциту досліджень з історії європейської ідеї доречним буде звернення до комплексного аналізу міжвоєнного періоду як одного з етапів її розвитку.

В даній роботі автор робить спробу розкрити багатоманітність підходів та концепцій об'єднання Європи у 1914 – 1939 рр., а також визначити їх зв'язок із реаліями того часу.

Джерельною базою роботи стали теоретичні праці таких представників політичної та інтелектуальної еліти країн континенту як Ф. Науман, Т. Масарик, Г. Агнеллі, А. Кабіаті, Х. Ортега-і-Гассет тощо, в яких автори залишили свої роздуми щодо можливих шляхів подальшого розвитку Європи [6].

Для розуміння сутності та особливостей різних підходів щодо бачення майбутньої європейської єдності та шляхів її досягнення у міжвоєнний період слід звернутися до пошуку загальних підстав, які дали поштовх до їх виникнення і зумовили їх популярність серед певних прошарків населення.

Визначальною подією цього періоду була Перша світова війна, наслідки якої стали тими факторами, в яких відбувався процес становлення ідеї європейської єдності. Вона стала проявом підриву почуття єдності Європи. Остання була розколота під час війни, а також після її завершення на два табори – переможці та переможені. Атмосфера напруженості була притаманна всьому міжвоєнному періоду [7].

Наслідки Першої світової війни для країн Європи необхідно розглядати, як мінімум, по трьох категоріях: політичні, соціально-економічні, духовні. Серед політичних наслідків виділимо декілька найсуттєвіших. По-перше, результатом війни стало формування нової системи міжнародних відносин – Версальсько-Вашингтонської. Головною її метою було гарантування безпеки та миру, однак в дійсності вона породила велику кількість протиріч та претензій, які згодом привели до нового військового конфлікту. Завдання забезпечення безпеки було покладено на Лігу Націй – першу міжнародну організацію, в яку, однак, не увійшли дві великі держави того часу – США та СРСР. Після війни в Європі розгорнулася боротьба між переможцями та переможеними, та не менш гостра – в таборі переможців за позицію лідера на континенті [8]. По-друге, після Першої світової війни постала ціла низка нових держав. При їх утворенні велику роль відігравали народи, які раніше знаходилися у стані бездержавності в складі імперій. Це тягнуло за собою ще одну проблему: кордони цих країн були проведені без урахування етнічної приналежності населення, яке там мешкало. По-третє, на східному кордоні Європи на теренах колишньої Російської Імперії постала нова держава із революційною ідеологією та експансіоністськими цілями – Радянський союз. Це викликало прагнення серед європейських лідерів захистити або ізолювати себе від нової Росії [9].

Важкими були і економічні наслідки Першої світової війни для Європи. Відбулося знищення європейських виробничих сил. Відомий англійський економіст Д. Кейнс у 1921 р. охарактеризував положення на континенті наступним чином: по-перше, тотальний занепад європейського виробництва; по-друге, розвал транспортної системи та грошового обігу; по-третє, неможливість отримувати постачання з-за океану [10]. Економічна руїна, державні борги та інфляція поставили країни колишньої Антанти у стан залежності від німецьких репарацій, а Німеччину – від американських позик. Фактично, це означало втрату Європою передових світових позицій в галузі виробництва [11]. Додаткове напруження створювали проблеми соціальні: з одного боку, колишні військові склали значний декласований прошарок в тогочасному

суспільстві, з іншого, в умовах розрухи постала проблема безробіття. У сукупності ці два фактори породжували загрозу революції за соціалістичним сценарієм (в деяких країнах спроби таких революцій мали місце) [12].

Якщо розглядати наслідки Першої світової війни в сфері духовній, то тут ситуація також була напруженою. За виразом українського дослідника В.П. Газіна, війна з окопної перетворилася на «війну нервів»: переможці не отримали бажаних результатів, переможеним були нав'язані незадовільні умови мирних договорів [13]. Песимістичне відношення до майбутнього Європи, відчуття занепаду Європи було характерною рисою того часу. Своє вираження воно отримало в роботі О. Шпенглера «Захід Європи», яка була своєрідним підсумком цих настроїв в суспільстві. Однією з головних причин песимізму був вплив Першої світової війни з її людськими втратами. У 1920-ті рр. песимізм посилювався через розуміння того, якою стала Європа в умовах Версальсько-Вашингтонської системи [14].

Військові події були важливим випробуванням і уроком на майбутнє. Із самого початку війни в ній брали участь велика кількість представників інтелігенції, які мали схильність до пацифізму і вважали, що із самого початку війна була результатом надмірного та войовничого націоналізму, та були налаштовані працювати для остаточного примирення та заради єдності Європи. Після війни люди, які пройшли через неї, сприймали її як свідчення розколу Європи. Але в їх свідомості зміцнилося почуття приналежності до Європи. Зростало розуміння того, що питання війни та миру, розвитку та добробуту не можуть бути вирішені лише однією державою. Гасло «Наша Вітчизна – Європа» набувало все більшої популярності. Вже у 1914 році, тобто на самому початку війни, в декількох журналах європейських країн звучали ідеї утворення «Сполучених Штатів Європи» внаслідок падіння імперій в Європі та встановлення демократичного ладу [15].

Результатом війни стало поширення ідей пацифізму в різних формах. Саме пацифісти одними з перших в роки війни висунули лозунг єдиної Європи. В європейському об'єднанні вони бачили засіб для подолання періодичних війн на континенті.

Російська дослідниця Р.М. Ілюхіна виділяє два типи пацифізму, які розвивались у міжвоєнний період – офіційний та космополітичний. Прихильники офіційного пацифізму орієнтувалися на урядові та міжнародні організації. Головними факторами міжнародних відносин вони бачили Лігу Націй, міжнародний суд, арбітраж. Вони не визнавали війну як засіб вирішення конфліктів, але допускали санкції проти агресора.

Космополітична концепція пацифізму базувалась на моральних методах попередження війни, а також на ідеях світового права, всесвітнього федералізму та міжнародного парламентаризму. Діяльність Ліги Націй прихильники цієї концепції вважали неефективною у зв'язку із збереженням державного та національного суверенітету її членів. На їх погляд, гарантом миру в Європі та на планеті мав стати «всесвітній уряд» [16].

Під впливом ситуації, що склалася в Європі у роки війни та після неї діячі культури, письменники, політики, дипломати (Ф. Науман, Г. Манн, А. Бріан, Т. Массарик, Е. Ерріо, Г. Штреземанн тощо) в рамках своїх книг, статей, виступів висловлювали свої думки щодо різних аспектів європейської єдності. Автори прибігали до аналізу політичного, економічного та морального аспекту європейської проблеми [17].

Однією з перших праць такого роду була книга Фридриха Наумана «Центральна Європа», яка вийшла в світ у 1915 р.. Політичне мислення Наумана було типовим продуктом війни, відрізнялось прагненням знайти компроміс між протиріччями епохи. Автор висловлює доводи на користь утворення Центральноєвропейського Союзу. Зародження ідеї політичного союзу (більшого державного утворення ніж окрема

країна) саме в регіоні Центральної Європи пояснюється тим, що напруження в роки війни тут було найбільшим у зв'язку із необхідністю воювати на 2 фронти та морською блокадою. Німецький дослідник вважав, що основою майбутнього об'єднання центральноєвропейських країн має стати наднаціональний митний союз між Німеччиною, Австрією та Румунією, який після війни займе проміжне положення між двома економічними суперрегіонами – англо-американським та російсько-азіатським. Від кооперації економічної країни мали перейти до кооперації в усіх інших галузях. Ідеї Наумана зводилися до створення конфедеративного об'єднання, в якому всі нації були б незалежними та захищеними. Одночасно він стверджував, що економічно та культурно в такому об'єднанні мали домінувати німці, але не малася на увазі германізація [18].

Ще одну концепцію федеративного об'єднання на теренах Центральної Європи висунув чеський філософ та політичний діяч Томаш Масарик. Свої статті та роздуми, присвячені майбутньому устрою Чехії та Європи в цілому, Масарик публікує на сторінках заснованого ним у Лондоні у 1916 р. журналі «Нова Європа». Результатом його роздумів стала книга «Нова Європа», яка вийшла в світ у 1918 р. та розкривала концепцію його поглядів на майбутнє Чехословаччини та всього континенту. Зрозуміло, що великий вплив на автора мали події війни, але також особливості регіонального характеру – багатонаціональність колишньої Австро-Угорської імперії. Можна говорити про дві важливі ідеї Масарика: по-перше, світова війна є результатом протистояння між демократією і теократичним монархізмом, яких уособлювали, відповідно, держави Антанти та Троїстого союзу. По-друге, у новому, демократичному влаштуванні континенту, однакові шанси повинні були мати усі народи, і переможці, і переможені.

На думку Масарика, шлях до європейської федерації мав складатися з трьох кроків. Перший – визнання права малих народів на самовизначення та на утворення власних держав. Другий – добровільне об'єднання цих держав у федеративне об'єднання. Це б означало виникнення оновленої «Центральної Європи». Третій – власне формування «Нової Європи», федерації всіх європейських країн [19].

Дискусія щодо майбутнього Європи після війни розгорнулася в середовищі італійських інтелектуалів, під час якої ідеєю утворення федерації європейських країн висловили промисловець Джованні Ан'еллі та економіст Аттіліо Кабіаті в книзі «Європейська федерація чи Ліга Націй?», яка була опублікована наприкінці війни. Найбільшу загрозу для миру в Європі автори вбачали в принципі національності. Беручи його за основу своєї політики національна держава не може допускати компромісів. Тому кожен конфлікт тягне за собою війну та дроблення карти Європи. Вихід із цієї ситуації автори бачили у створенні європейської федерації, що дозволить зберегти принцип національності, та одночасно уникнути його негативних аспектів. Погляди Ан'еллі та Кабіаті базувалися на двох позиціях, яких в тогочасній Європі розділяла меншість політиків та інтелектуалів: по-перше, відповідальність за війну не можна покласти на одну окрему країну; по-друге, національна ідеологія потенційно є джерелом конфліктів. Автори висловили негативне відношення до створення такої міжнародної організації як Ліга Націй, яка, на їх думку, не могла зберегти мир в Європі. Вони вважали, що з цим завданням можна впоратися лише шляхом утворення європейської федерації, в якій федеративна держава візьме на себе функції та обов'язки, які складають прерогативу незалежних національних одиниць: зовнішня політика, військові сили, фінанси, торгівля та митні тарифи. Фактично, це була пропозиція не інтеграції європейських країн, але кращої організації європейського ладу [20].

Однак, найбільш відомими проектами, які розроблялись в досліджуваній період, залишаються Пан-Європа Р. Куденхове-Калергі та проект створення європейської

федерації в рамках Ліги Націй А. Бріана. Перший з них характеризується як найбільш обґрунтований (хоча не послідовний), а другий – як перша практична спроба втілення ідеї політичного об'єднання країн Європи у формі федерації.

Усі вищезгадані концепції об'єднання європейських країн базуються на принципах демократії та федералізму. Однак, слід згадати, що протягом міжвоєнного періоду також розроблялись ідеї націоналістичного характеру, мета яких – об'єднати країни континенту в єдину державу під керівництвом окремої нації (націонал-соціалізм). Крім того, розроблялись концепції об'єднання народів Європи під прапором єдиної ідеології (італійські фашисти та комуністи СРСР). Ці концепції за кінцеву мету мали перегляд існуючої системи міжнародних відносин [21].

Особливою рисою усіх політичних (федералістичних) концепцій європейської єдності була їх нечіткість щодо шляхів побудови та внутрішнього врядування майбутньої федерації. Це викликало певні непорозуміння та суперечки. Більш чіткими в цьому відношенні були економічні концепції європейського об'єднання. Якщо політичні концепції виникають під час війни та відразу по її завершенню, то звернення до економіки відбувається в період потепління міжнародних відносин – середину 1920-х років після підписання Локарнських угод 1925 року, які включали підписання гарантійного пакту щодо франко-німецького кордону [22].

Прихильники економічних концепцій об'єднання Європи на перше місце висували аргумент про те, що Європа вже фактично являє собою єдиний економічний організм. Звідси низка авторів, передусім німецьких (Г. Штресеманн, А. Носсінг, А. Хейл тощо), робили висновок про те, що відсталість одного з його членів буде негативно впливати на всі країни. Економічна криза в Німеччині на початку 1920-х, яка завдала шкоди всій європейській економіці, приводилася як доказ цього твердження. Виходячи з цього ці автори вказували на необхідність відродження ролі Німеччини. Першим кроком до економічної єдності вважалось створення митного союзу [23]. Головне завдання, яке мало забезпечити економічне об'єднання європейських країн – подолання економічного хаосу на континенті та формування конкурентоспроможної європейської економіки, здатної протистояти США. Головною ідеєю всіх економічних концепцій того часу було утворення спільного європейського ринку, в рамках якого товари, капітал та люди могли б безперешкодно пересікати державні кордони [24].

Якщо політичні концепції європейського об'єднання носили більшою мірою теоретичний характер, то економічні – були тісно переплетені із практикою. Серед їх прихильників – економісти, промисловці, політики. Характерною рисою економічних концепцій європейського об'єднання була їх прив'язаність до організаційних структур, метою створення яких було обговорення шляхів та сприяння реалізації кінцевої мети – утворення європейського митного союзу. Серед таких організацій можна назвати наступні: Комітет по європейському розумінню та співпраці, міжнародний картель сталі, франко-німецький дослідницький комітет. Всі ці організації мали міжнародний характер, оскільки їх місцеві комітети працювали в різних європейських країнах. Крім того ініціювалося проведення конференцій з метою сприяння реалізації митного союзу: Центральноевропейська економічна конференція, організатори якої вважали за необхідне налагодження економічної співпраці між країнами-наступницями Австро-Угорської імперії через відновлення єдиної грошової одиниці та економічної зони (Е. Хантос, Угорщина) [25]; Женевська міжнародна економічна конференція під егідою Ліги Націй, результатом якої мало стати зняття заборон та обмежень на імпорту та експорту між країнами Європи (остаточна конвенція не була ратифікована більшістю країн). Членами комітетів та учасниками конференцій біли такі відомі політики та економісти як: А. Бріан, Д. Кайо, Е. Ерріо, Р. Пуанкаре, П. Пенлеве, Л. Лоучер (Франція); Г. Штресеманн, А. Носсінг, А. Хейл, Р. Мертон, Е. Тренделенбург,

К. Ламмерс, В. Еггерт (Німеччина), Е. Хантос (Егорщина), Е. Майріш (Люксембург) [26].

Також на тему економічного об'єднання Європи виходила велика кількість публікацій, ідеї яких були включені у дискусії того часу. Як приклад можна привести книгу німецького економіста Г. Хеймана «Європейський митний союз: Внески у проблеми та рішення». Російський соціал-демократ та економіст в еміграції В.С. Войтинський в книзі «Світ чисел» висловлюється на користь створення митного союзу в Європі. На його думку, це буде перший крок на шляху до об'єднання країн у Сполученні Штати Європи, які мають забезпечити мир на континенті шляхом реорганізації державних відносин в галузі економіки, в той час як Ліга Націй має виконати цю мету в області політики [27].

В колах французької інтелігенції після Першої світової війни виникає нова теоретична течія – новий лібералізм (Р. Даніель, А. Фебр-Льюз, Д. Рів'єр, А. Тібуде). Вона формується на основі спостереження за тенденціями розвитку європейських суспільств, однією з ознак якого була диференціація, спеціалізація національних суспільств. Диференціація компенсується іншим рухом – інтеграцією на основі органічної солідарності. Окремі європейські суспільства, які стають все більш спеціалізованими, одночасно стають все менш придатними для самозабезпечення. Посилюється взаємозалежність країн одна від одної, а відтак війни стають все більш руйнівними та масштабними за своїми наслідками. З теорії взаємозалежності випливає нова концепція Європи, яка ґрунтується на тезі про формування єдності цивілізації за межами окремої країни. Нова ідея Європи за своїм характером була економічною концепцією. Поряд із спеціалізацією країн відбувається поглиблення розподілу праці. Завдяки цьому створюється новий надлишок багатства, який потім може бути перерозподілений, а майбутня процвітаюча Європа буде більш соціально справедливою [28].

У зв'язку із кризою 1929-1933 рр. процес налагодження економічної співпраці країн зупиняється. Разом із цим припиняються дискусії щодо утворення митного союзу в Європі. Ідеї економічного об'єднання країн континенту втрачають свою популярність. Спостерігаються негативні тенденції замикання країн та зростання націоналістичних настроїв. В цих умовах на перший план виходять культурологічні концепції та ідеї духовної єдності європейських народів. Розглянемо найбільш яскраві з них.

Один з найбільш видатних інтелектуалів Веймарської Німеччини Генріх Манн протягом всього міжвоєнного періоду в рамках своїх есе звертався до ідеї європейського об'єднання. Він виступав противником ідеї економічного об'єднання країн, оскільки вважав, що монополістичний капіталізм репрезентує загрозу для миру і демократії в Європі. Манн надав перевагу федеративному союзу між Німеччиною та Францією як першій сходинці до єдності Європи. Однак, основою європейського об'єднання він вважав єдність духа. Європейська гармонія може бути досягнута лише через інтелектуальне та духовне прагнення [29].

У досліджуваній період найближче до сутності європейської проблеми, на нашу думку, підійшов іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет. В своїй праці «Повстання мас» (1929) картину кризи в Європі він пояснює наступним чином: тривале та велике минуле привело Європу до нової життєвої стадії, на якій усі розміри вирости, але застарілі структури цього минулого стали замалими та заважають зростанню. Європа, яка існувала у формі малих націй, на думку іспанського філософа, у найближчому майбутньому має перерости у державу-континент, Сполучені Штати Європи. Перехід до нової стадії розвитку, за автором, є необхідним для повернення Європі її втрачених світових позицій. Ортега-і-Гассет вважає, що європейці духовно єдині, оскільки незалежно від національності вони живуть спільними, загальноєвропейськими

духовними цінностями, до яких належать релігія, наука, право, мистецтво. Для переходу на наступну стадію розвитку Європі не вистачає лише дієвого плану, який здатен буде подолати національну обмеженість континенту [30].

Таким чином, розробка ідей та концепцій європейського об'єднання була прямим наслідком Першої світової війни та післявоєнного врегулювання. Автори та прихильники цих ідей прагнули, з одного боку, уникнути повторення військових подій такого масштабу, а з іншого, подолати післявоєнну кризу в Європі. Кожна з концепцій об'єднання Європи виходила з реалій свого часу. За характером та хронологією їх можна групувати наступним чином: політичні концепції, які у формуванні федерації європейських країн бачили єдиний засіб протистояти війні, домінували в роки війни та в перші повоєнні роки; економічні, які за мету ставили утворення митного союзу між країнами континенту, були найбільш поширеними з середини 1920-х до початку 1930-х рр.; культурологічні, які підґрунтям об'єднання європейських народів бачили їх духовну спільність, відданість спільним цінностям, переважали у 1930-ті роки.

Відкритими для подальших досліджень залишаються проблеми вивчення окремих проєктів європейського об'єднання та аналіз дискусій навколо них. В даній статті поза увагою залишився пан'європейський проєкт Р. Куденхове-Калергі, який вважається найбільш обґрунтованим та популярним у міжвоєнній Європі. Цей проєкт привернув увагу усіх, хто були зацікавлені в європейському об'єднанні. Проєкт Пан-Європи та дискусії навколо нього є одним із пріоритетних напрямків для майбутніх досліджень.

РЕЗЮМЕ

В рамках статті делается попытка раскрыть многообразие подходов и концепций объединения Европы в годы Первой мировой войны и межвоенный период, а также определить их связь с реалиями того времени. Автор делает вывод, что идеи и концепции европейского объединения в исследуемый период делятся на три категории: политические, экономические и культурологические. Каждая концепция была направлена на решение основных европейских проблем: противостояние войне, преодоление экономического кризиса, возвращение Европе ее позиций мирового лидера и т.д..

Ключевые слова: идея Европы, европейская федерация, таможенный союз, Первая мировая война, межвоенный период

SUMMARY

In the article the author attempts to reveal the diversity of approaches and concepts of European union in the years of the First world war and interwar period, and defines their link with the realities of the time. The author concludes, that ideas and concepts of European union during the study period divides into three categories: political, economic and cultural. Every concept was aimed at solving the problems of that time: opposition to the war, overcoming the economic crisis, return to Europe position of world leader etc.

Key words: the idea of Europe, the European Federation, the customs union, the First world war, the interwar period.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Борко Ю.А. Общий европейский дом: что мы о нем думаем? / Борко Ю.А., Загорский А.В., Караганов С.А. – М.: Международные отношения, 1991. – 232 с.; Шемятенков В.Г. Европейская интеграция / В.Г. Шемятинком. – М.: Высшая школа, 2003. – 400 с.; Чубарьян А.О. Европейская идея в истории: проблемы войны и мира / А.О. Чубарьян. – М.: Муждцнародные отношения. – 1987. – 352 с.

2. Громова А.В. Рихард Куденхов-Калерги и пан-европейское движение в 1930-е годы XX века: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. истор. наук: 07.00.03. «Всеобщая история» / А.В. Громова. – М., 2008. – 18 с.; Кораблева А.Е. Панъевропейский проект р. Куденхове-Калерги и международные отношения в Европе в 20-30-е гг. XX века.: автореф. дис. На соискание учен. степ. канд истор. наук: 07.00.15. «История международных отношений и внешней политики» / А.Е. Кораблева. – Нижний Новгород, 2009. – 23 с.; Панарина Е.А. Развитие идеи европейской интеграции в первой половине XX века: дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.03 / Панарина Елена Александровна. – Ставрополь, 2006. – 279 с.
3. Europe in Crisis: Intellectuals and the European Idea, 1917-1957 / [Edit by M. Hewitson]. – Oxford: Berghahn, 2012. – 350 p.
4. Burgard O. Das gemeinsame Europa von der politischen Utopie zum außenpolitischen Programm. Meinungsaustausch und Zusammenarbeit pro-europäischer Verbände in Deutschland und Frankreich 1924-1933 / Oliver Burgard. – Frankfurt am Main: Verlag neue Wissenschaft, 2000. – 278 s.; Лоссовски П. Традиция единства Европы: межвоенный период / Петр Лоссовски // Европа: журнал Польского института международных дел. Т2. - 2002, - №3(4)., – С.74-91.; Pegg С.Н. Evolution of the European Idea, 1914 – 1932] / С.Н. Pegg.. – Chappel Hill: University of North Carolina Press, 1983. – 232 p.; Sick К.-Р. A New Idea of Europe: The Liberal Internationalism of the Nouvelle Revue Francaise (1919-1925) / Klaus-Peter Sick // European Political Economy Review. – Vol. 1, No. 1 (Spring 2003). – P. 105-117; Stråth В. Mitteleuropa. From List to Naumann / Bo Stråth // European Journal of Social Theory. – 2008. - №11(2). – P.171-183
5. Віднянський С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. - К.: Інститут історії України, 2009. — 376 с.; Ченчик Д.В. Ідея об'єднаної Європи та пошук шляхів її реалізації у 1945-1952 рр. : автореф. дис. на здобуття вчен. степ. канд. істор. наук: 07.00.02. «Всесвітня історія» / Д.В. Ченчик. – Харків. – 2007. – 26 с.
6. Науманн Ф. Срединная Европа / Ф.Науман // Геополитика: Хрестоматия / [Сост. Б. А. Исаев]. – СПб.: Питер, 2007. – С. 47–61.; Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусства. Бесхребетная Испания / Ортега-и-Гассет, Х. ; [пер с исп.]. – М.: АСТ: СТ МОСКВА, 2008. – 347 с.; Agnelli G. Federazione europea o lega delle nazioni? / Giovanni Agnelli, Attilio Cabiati. – Pordenone: Edition studio tesi, 1995. – 109 p.; Massayk T. Nová Evropa stanovisko slovenské / T. G Masaryk. - Praha : Nákl. G. Dubského, 1920. – 242 s.
7. Pegg С.Н. Evolution of the European Idea, 1914 – 1932 / С.Н. Pegg. – Chappel Hill: University of North Carolina Press, 1983. – P.6
8. Панарина Е.А. Развитие идеи европейской интеграции в первой половине XX века: дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.03 / Панарина Елена Александровна. – Ставрополь, 2006. – С.34
9. Лоссовски П. Традиция единства Европы: межвоенный период / Петр Лоссовски // Европа: журнал Польского института международных дел. Т2. – 2002, – №3(4). – С.75-76
10. Панарина Е.А. Развитие идеи европейской интеграции в первой половине XX века: дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.03 / Панарина Елена Александровна. – Ставрополь, 2006. – С.28
11. Europe in Crisis: Intellectuals and the European Idea, 1917-1957 / [Edit by M. Hewitson]. – Oxford: Berghahn, 2012. – P.18

12. Лоссовски П. Традиция единства Европы: межвоенный период / Петр Лоссовски // Европа: журнал Польского института международных дел. Т2. – 2002, – №3(4). – С.75
13. Газін В.П. Проблема німецько-французького примирення після першої світової війни: історичний вимір (2008) [Електронний ресурс] / В. П. Газін. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua. – Дата доступу : 9.09.2010. – Назва з титулу екрану.
14. Чубарьян А.О. Европейская идея в истории: проблемы войны и мира / А.О. Чубарьян. – М.: Международные отношения, 1987. – С.251
15. Pegg С.Н. Evolution of the European Idea, 1914 – 1932 / С.Н. Pegg. – Chappel Hill: University of North Carolina Press, 1983. – P.6-9
16. Илюхина Р.М. Многоликий пацифизм / Р.М. Илюхина // Пацифизм в истории. Идеи и движения мира. – М.: ИВИ РАН, 1998 – С. 162-193
17. Панарина Е.А. Развитие идеи европейской интеграции в первой половине XX века : дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.03 / Панарина Елена Александровна. – Ставрополь, 2006. – С.79
18. Stråth В. Mitteleuropa. From List to Naumann / Во Stråth // European Journal of Social Theory. – 2008. - №11(2). – P.171-183; Науманн Ф. Срединная Европа / Ф.Науман // Геополитика: Хрестоматия / [Сост. Б. А. Исаев]. – СПб.: Питер, 2007. – С. 47–61.
19. Віднянський С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. - К.: Інститут історії України, 2009. – С.58-68; Massayk T. Nová Evropa stanovisko slovanské / T. G Masaryk. - Praha : Nákl. G. Dubského, 1920. – 242 s.
20. Agnelli G. Federazione europea o lega delle nazioni? / Giovanni Agnelli, Attilio Cabiati. – Pordenone: Edition studio tesi, 1995. – 109 p.
21. Чубарьян А.О. Европейская идея в истории: проблемы войны и мира / А.О. Чубарьян. – М. : Международные отношения, 1987. – С.281-287
22. Burgard O. Das gemeinsame Europa von der politischen Utopie zum außenpolitischen Programm. Meinungsaustausch und Zusammenarbeit pro-europäischer Verbände in Deutschland und Frankreich 1924-1933 / Oliver Burgard. – Frankfurt am Main: Verlag neue Wissenschaft, 2000. – S.19-21
23. Там само, с. 23
24. Schulz M. Europa-Netzwerke und Europagedanke in der Zwischenkriegszeit [Електронний ресурс] / von Matthias Schulz. – Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu>. – Дата доступу: 02.08.2013. – Назва з титулу екрану.
25. Там само
26. Burgard O. Das gemeinsame Europa von der politischen Utopie zum außenpolitischen Programm. Meinungsaustausch und Zusammenarbeit pro-europäischer Verbände in Deutschland und Frankreich 1924-1933 / Oliver Burgard. – Frankfurt am Main: Verlag neue Wissenschaft, 2000. – S.46-65
27. Schulz M. Europa-Netzwerke und Europagedanke in der Zwischenkriegszeit [Електронний ресурс] / von Matthias Schulz. – Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu>. – Дата доступу: 02.08.2013. – Назва з титулу екрану.
28. Sick К.-Р. A New Idea of Europe: The Liberal Internationalism of the Nouvelle Revue Francaise (1919-1925) / Klaus-Peter Sick // European Political Economy Review. – Vol. 1, No. 1 (Spring 2003). – P. 105-117
29. Europe in Crisis: Intellectuals and the European Idea, 1917-1957 / [Edit by M. Hewitson]. – Oxford: Berghahn, 2012. – P.257-270
30. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусства. Бесхребетная Испания / Ортега-и-Гассет, Х. ; [пер с исп.]. – М.: АСТ: СТ МОСКВА, 2008. – С. 112-169.

Надійшла до редакції 12.10.2013 р.